

УДК: 159.923.2:316.6-053.5

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ У СТАРШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Є.М. Калюжна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Запорізький національний університет
e-mail: epsi@meta.ua

А.О. Дудко

студентка факультету соціальної педагогіки та психології
Запорізький національний університет
e-mail: nastya.dudko.0@mail.ru

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ Я-КОНЦЕПЦИИ В СТАРШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Е.Н. Калюжная

кандидат психологических наук, доцент кафедры практической психологии
Запорожский национальный университет

А.А. Дудко

студентка факультета социальной педагогики и психологии
Запорожский национальный университет

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FORMATION OF SELF-CONCEPT IN THE SENIOR SCHOOL AGE

Y.N. Kaluzhnaya

PhD in Psychology, associate professor, chair of practical psychology
Department of practical psychology, Zaporizhzhya National University

A.A. Dudko

student of faculty of social pedagogy and psychology
Zaporizhzhya National University

Статтю присвячено вивченню теоретичних аспектів явища Я-концепції особистості та її психологічних особливостей у старшому шкільному віці. Проаналізовано ключові визначення поняття Я-концепції у сучасній науковій психології. Розглянуто творчі здобутки та концептуальні позиції вітчизняних і зарубіжних психологів щодо проблематики Я-концепції особистості. Наголошено на тому, що Я-концепція є важливою психологічною категорією, яка тісно пов'язана із самосвідомістю особистості й займає центральне місце в психологічній регуляції діяльності. Зазначено на необхідності теоретико-емпіричного вивчення онтогенетичного аспекту Я-концепції як фактору становлення і розвитку особистості. Продемонстровано роль Я-концепції у формуванні особистості у старшому шкільному віці. Показано вікову специфіку Я-концепції підлітка та її значення в регуляції його соціальної активності. Акцентовано увагу на тому, що Я-концепція, як необхідна складова розвитку самосвідомості особистості, не обмежується внутрішнім простором людини та, у будь-якому віці, є соціально детермінованою.

Ключові слова: Я-концепція, особистість, онтогенетичний розвиток, старший шкільний вік, тенденції поведінки, соціальний об'єкт, «Образ-Я».

Статья посвящена изучению теоретических аспектов явления Я-концепции личности и ее психологических особенностей в старшем школьном возрасте. Проанализированы ключевые определения понятия Я-концепции в современной научной психологии. Рассмотрены творческие достижения и концептуальные позиции отечественных и зарубежных психологов по проблематике Я-концепции личности. Отмечено, что Я-концепция является важной психологической категорией, которая тесно связана с самосознанием личности и занимает центральное место в психологической регуляции деятельности. Указана необходимость теоретико-эмпирического изучения онтогенетического аспекта Я-концепции как фактора становления и развития личности. Продемонстрирована роль Я-концепции в формировании личности в старшем

¹© Калюжна Є.М., Дудко А.О., 2016

Ліцензується на умовах Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

школьному візасі. Показана візасна специфика Я-концепції подростка и ее значение в регуляції его соціальної активності. Акцентовано увагу на том, що Я-концепція, як необхідна складова розвитку самосвідомості людини, не обмежується внутрішнім простором людини и, в будь-якому візасі, є соціально детермінованою.

Ключеві слова: Я-концепція, людина, онтогенетичне розвиток, старший шкільний візас, тенденції поведінки, соціальний об'єкт, «Образ-Я».

The article is devoted to the study of theoretical aspects of the phenomenon of self-concept of personality and its psychological characteristics of senior school age. Analyzed the key definition of self-concept in modern scientific psychology. Considered the creative achievements and conceptual position of Ukrainian and foreign psychologists on the problems of the individual self-conception. Was emphasized that self-concept is an important psychological category, that is closely linked to the self-consciousness of personality and is the central of the psychological regulation of activities. Indicated the need for theoretical and empirical study of ontogenetic aspect of self-concept as a factor in the formation and development of personality. Demonstrated the role of self-concept in the formation of personality at senior school age. It is shown the age specifics of adolescent self-concept and its importance in the regulation of social activity. Been determined the main psychological characteristics of senior school age, and problems faced by older teens in the process of socialization and restructuring of worldview. Analyzed the features of the process of communication and interaction to surrounding at senior school age. Attention is focused on that self-concept as a necessary component of development of self-consciousness is not limited to the inner space of person and at any age is socially determined.

Keywords: self-concept, personality, ontogenetic development, senior school age, behavior trends, social object, "Image-of-I".

Постановка проблеми. Внутрішній світ особистості здавна привертав увагу філософів та вчених. Свідомість і самосвідомість – центральні проблеми філософії, психології та соціології. Їх значення обумовлене тим, що вчення про свідомість і самосвідомість становить методологічну основу рішення не тільки багатьох найважливіших теоретичних питань, а й практичних завдань у зв'язку з формуванням життєвої позиції особистості.

Я-концепція розглядається у різних психологічних школах і напрямках, які торкаються проблем розвитку самосвідомості особистості. Слід зазначити, що ні у вітчизняній, ні у зарубіжній літературі не існує універсального визначення поняття Я-концепції, як немає і єдності в термінології. Феномен Я-концепції часто виражається у таких визначеннях, як когнітивний компонент самосвідомості, самосприйняття, самоствавлення. Терміни, які одні дослідники вживають для позначення Я-концепції у цілому, інші використовують для позначення її окремих аспектів чи складових. До того ж, усе ще залишається недостатньо висвітленим питання феноменології Я-концепції в онтогенетичній площині.

Метою статті є теоретико-емпіричне вивчення психологічних особливостей Я-концепції як фактору розвитку і формування особистості у старшому шкільному візасі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковому вивченню Я-концепції приділено велику увагу в роботах Б.Г.Ананьєва, Р.Бернса, Л.І.Божович, У.Джемса, Е.Еріксона, Ф.Зімбардо, І.С.Кона, Ч.Кулі, О.М.Леонтьєва, М.І.Лісіної, А.І.Липкіної, Дж.Міда, О.Л.Музики, К.Роджерса, С.Л.Рубінштейна, О.Т.Соколової, В.В.Століна, Ч.Д.Спілбергера, Є.В.Шорохової та інших авторів.

На сьогодні у зарубіжній психології виокремлюються три основні підходи до тлумачення поняття Я-концепції та розуміння її феноменології: гуманістичний підхід (Р.Бернс, А.Маслоу, Р.Мей, К.Роджерс, В.Франкл та ін.); психодинамічний підхід (Е.Берн, Дж.Марсія, Г.Саллівен, А.Фрейд, Е.Фром, К.Хорні та ін.); інтеракціоністський підхід (В.Вундт, Н.Грот, П.Жане, Ч.Кулі, Т.Ліппс, Дж.Мід та ін.).

Що стосується вітчизняної психології, то на даний час накопичений великий масив фундаментальних наукових праць, присвячених вивченню Я-концепції як психічного утворення особистості та аналізу його структурних складових (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, П.І.Зінченко, І.С.Кон, О.М.Леонтьєв, В.С.Мерлін, С.Л.Рубінштейн, А.Г.Спіркін, В.В.Столін,

І.І.Чеснокова, В.Я.Ядов та ін.). Серед останніх досліджень з проблематики Я-концепції особистості виділяються роботи Б.В.Кайгородова, М.В.Коваленко, Н.І.Конакової, І.А.Монахової, М.К.Омарової.

У дослідженні особливостей формування Я-концепції особистості на різних етапах онтогенезу суттєвого значення отримали три концептуальні позиції: теорія гетерохронності (Б.Г.Ананьєв, С.К.Візов, І.В.Давидовський, М.Д.Олександрова, О.Ф.Рибалко), концепція «акме» (О.О.Бодальов, А.О.Деркач, Н.В.Кузьміна, В.В.Столін), теорія життєвого шляху і суб'єктності людини (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, Е.Еріксон, І.С.Кон, Д.О.Леонт'єв, С.Л.Рубінштейн, Т.М.Титаренко).

Особливу значимість для психологічної теорії та практики має вивчення Я-концепції саме на різних етапах онтогенезу. На даний момент у базі вчень про Я-концепцію наявна велика кількість наукових праць, присвячених дослідженню Я-концепції у дошкільному та молодшому шкільному віці (І.В.Єгоров, Г.І.Морева, В.С.Мухіна, О.Н.Пахомова та ін.). Також створена широка теоретична база для вивчення Я-концепції у підлітковому (В.Є.Коган, А.М.Мудрик, В.Д.Сафін та ін.) та юнацькому віці (Б.Г.Ананьєв, О.О.Бодальов, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, І.С.Кон та ін.).

Слід зазначити, що в останнє десятиліття спостерігається суттєве зменшення наукових досліджень за проблематикою Я-концепції. Разом із тим, доцільність теоретичного перегляду проблеми Я-концепції визначається запитом сучасної практики. Адже у нашому соціумі, що постійно змінюється, існує потреба у розробці конкретних способів самопізнання, виробленні своїх позицій і переконань, пошуку шляхів самовизначення, що безпосереднім чином пов'язано з Я-концепцією як інтегральною характеристикою особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аналіз наукових здобутків вітчизняних та зарубіжних авторів дозволяє стверджувати, що Я-концепція виступає важливою детермінантою розвитку самосвідомості особистості, актуалізуючи необхідність досконалого вивчення її вікової специфіки. Актуальність дослідження Я-концепції в онтогенетичній площині обумовлюється й тим, що Я-концепція є одним зі стрижневих показників психологічного здоров'я особистості.

Традиційно «Я-концепція» (self-concept) визначається як **динамічна** система уявлень людини про саму себе, що містить у собі: а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, характерологічних, соціальних та інших властивостей; б) самооцінку; в) суб'єктивне сприйняття впливу на власну особистість зовнішніх **чинників** [7].

На думку Р.Бернса [1], Я-концепція включає три структурні складові: когнітивну, оцінну та поведінкову. **Когнітивний компонент** Я-концепції представлений образом «Я», який характеризує зміст уявлень людини про себе. **Емоційно-оцінний компонент** відображає ставлення людини до себе у цілому чи до окремих сторін своєї особистості та проявляється у системі самооцінок. **Поведінковий компонент** характеризує прояви когнітивного та оцінного компонентів у поведінці людини.

Однією з найважливіших функцій Я-концепції є забезпечення внутрішньої цілісності та гармонійності особистості. Я-концепція формується під впливом життєвого досвіду людини, насамперед, стосунків у сім'ї, проте, досить рано вона сама набуває активності й починає впливати на інтерпретацію цього досвіду, на мету особистості, на систему її очікувань та прогнозів щодо свого майбутнього, на оцінку своїх особистих досягнень і, тим самим, на ставлення до самої себе [3].

З погляду змісту і характеру уявлень про себе психологи виділяють «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє», а також «Я-динамічне» (як особистість змінюється, якою вона прагне стати), «Я-уявлюване», «Я-соціальне», «Я-фантастичне» тощо. Розбіжності між «Я-ідеальним» та «Я-реальним» виступають джерелом розвитку особистості. Разом із тим, суттєві суперечності між ними можуть призвести до внутріособистісного конфлікту та негативних переживань. Психологи також

часто вживають категорію «Я» у контексті духовності особистості. Духовність розуміється як певний вимір людського буття, що проявляється у діалозі між відкритістю і закритістю, резонансом і опором, свободою і придушенням тощо [2].

Я-концепція – це особистісне ядро, особлива функція особистості, що розгортає механізм інтеграції – дезінтеграції, персоніфікації – деперсоніфікації. Я-концепція виступає, по-перше, структурою, що володіє «вбудованими» в особистісну систему механізмами; по-друге, є адекватним особистості способом функціонування у соціумі. Тим самим, Я-концепція являє собою інтегрований центр особистості.

Я-концепція є вищим продуктом і утворенням свідомості, самосвідомості і несвідомого. Самосвідомість як функціональний механізм Я-концепції охоплює різні рівні свідомості і виражає систему відносин людини до себе, до людей, до світу. Я-концепція визначає орієнтацію людини у мінливих життєвих обставинах: активну – в одних випадках; пасивну, пов'язану з розчаруваннями – в інших [8].

Р.Бернс [1] представляє Я-концепцію у вигляді ієрархічної структури, на вершині якої розташовується глобальна Я-концепція, куди входять різноманітні межі індивідуальної самосвідомості. Описовою складовою глобальної Я-концепції є так званий «образ Я», що має три модальності: «Я-реальне», «Я-дзеркальне» та «Я-ідеальне».

Реальне «Я» – це установки, пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні психологічні особливості, ролі, статус, тобто, уявлення про те, який він є насправді. Дзеркальне (соціальне) «Я» – установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким його бачать інші люди. Ідеальне «Я» – установки, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким він хотів би бути. Кожна з цих модальностей, у свою чергу, розчленовується на кілька самонастанов: фізичну, соціальну, розумову й емоційну. Отже, Я-концепція являє собою динамічну систему самонастанов, яка містить когнітивний, афективний і діяльнісний компоненти, що взаємопов'язані та взаємообумовлені [1].

Але, не можна забувати про те, що така структуризація можлива лише в теорії: у реальності всі описані компоненти особистості взаємодіють та взаємопов'язані між собою. Зокрема, роль афективної складової Я-концепції, по суті, виконує самооцінка [5].

Самооцінка – це оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей, вчинків, життєвих цілей і місця серед інших людей. Кожна людина (свідомо чи несвідомо) постійно порівнює себе з іншими людьми, формуючи свій унікальний «набір самооцінок» [9].

Первинним інструментом формування самооцінки є ідентифікація себе з іншими людьми; потім індивід стає здатний оперувати і оцінкою себе. Процес становлення самооцінки не має якихось часових меж, оскільки особистість постійно розвивається, у результаті чого перетворюється зміст, способи вироблення самооцінки та міра її участі у регуляції поведінки людини.

Багато уявлень про себе, які формують самооцінку людини в період її дорослішання і продовжують збагачувати її вже як дорослу особистість, ґрунтуються на власному оціночному процесі (здоровий – хворий, красивий – непривабливий, щасливий – нещасливий тощо). За мірою дорослішання оціночні процеси все більше допомагають особистості досягти такого рівня самоактуалізації, який дозволяє усвідомлювати і відчувати внутрішні переживання.

Самооцінка пов'язана з однією і з центральних потреб людини – потребою у самоствердженні, що визначається відношенням реальних досягнень особистості до того, на що вона претендує. Регулююча функція самооцінки у тому й проявляється, що впливає на вибір власних цілей людини, визначає характерні для неї емоційні та мотиваційні стани, багато в чому обумовлює характер оцінки та ставлення людини до своїх досягнень [9].

Природно, що у своїй практичній діяльності людина зазвичай прагне до досягнення таких результатів, що узгоджуються з її самооцінкою. Завдяки включенню самооцінки у структуру мотивації,

особистість постійно співвідносить свої можливості та психічні ресурси із цілями і засобами діяльності [4].

За ствердженням В.В.Століна [9], самооцінка будується на оцінці ступеня досягнення актуальних для індивіда цілей. Якщо, за уявленням суб'єкта, його особливості і якості сприяють досягненню мети, то «Я» отримує позитивну оцінку; якщо ж ні – негативну. Тобто, на самооцінку впливає рівень домагань особистості: вона підвищується, якщо домагання особистості реалізуються і, знижується, якщо не вдається досягти поставленої мети. Вочевидь, у самооцінці присутні ті ж модальності, що і в «образі Я».

Сенс «образу Я» складається на основі співвіднесення власних властивостей особистості з мотивом її діяльності. Існування внутрішніх протиріч, їх протиборство стає основою саморефлексії – головної складової сенсу Я. Причому, саморефлексія має дві основні сторони: когнітивну і емоційну. Когнітивна проявляється у суб'єктивному визначенні власних рис, в їх самооцінці, а емоційна – у формуванні емоцій і почуттів, спрямованих на себе самого.

Відомо, що емоційно-ціннісне ставлення особистості до самої себе формується у юнацькому віці. Юнацьке «Я» ще не визначене, розпливчасте, воно нерідко переживається як невизначене занепокоєння або відчуття внутрішньої порожнечі, яку необхідно чимось заповнити. Звідси зростає потреба у спілкуванні та одночасно підвищується його вибірковість, потреба у самоті. Крім того, уявлення юнаком себе самого завжди співвідноситься із груповим «Ми», тобто, образом типового однолітка своєї статі, але ніколи не збігається із ним повністю [6].

Винятково важливою інстанцією самосвідомості, що закладається у ранній юності, є самоповага. Це поняття багатозначне, воно містить у собі і задоволеність собою, і прийняття себе, і почуття власної гідності, і позитивне ставлення до себе, і узгодженість реального та ідеального «Я». Мотив самоповаги – це особиста потреба максимізувати переживання позитивних і мінімізувати переживання негативних установок стосовно себе.

У юнацькому віці у рамках становлення нового рівня самосвідомості йде і розвиток нового рівня ставлення до себе. Одним із центральних моментів виступає зміна підстав, критеріїв для самооцінки. Оцінка окремих якостей, сторін особистості грає у самоставленні головну роль, а провідним стає деяке загальне, цілісне самоприйняття [6].

Для емпіричного дослідження основних тенденцій поведінки особистості у реальній групі та її уявлення про себе як про соціальний об'єкт у старшому шкільному віці нами була використана методика Q-сортування (автор – В.Стефансон). Вибірка представлена учнями 10-11-х класів загальноосвітньої школи (45%) та студентами 1-2 курсу університету (55%).

У дослідженні було використано сучасний, адаптований варіант методики В.Стефансона, перевагою якої є те, що при роботі з нею випробуваний проявляє свою індивідуальність, своє реальне «Я», а не «відповідність – невідповідність» статистичним нормам і результатам інших людей.

Методика дозволяє визначити шість основних тенденцій поведінки людини у реальній групі: залежність – незалежність, товарицькість – нетоварицькість, прийняття «боротьби» – уникнення «боротьби». Тенденція до залежності визначена як внутрішнє прагнення індивіда до прийняття групових стандартів і цінностей: соціальних і морально-етичних. Тенденція до товарицькості свідчить про контактність, прагнення утворити емоційні зв'язки як у своїй групі, так і поза її межами. Тенденція до «боротьби» – активне прагнення особистості брати участь у груповому житті, домагатися більш високого статусу в системі міжособистісних взаємин; на противагу цій тенденції уникання «боротьби» показує прагнення уникнути взаємодії, зберегти нейтралітет у групових суперечках і конфліктах, схильність до компромісних рішень.

Кожна з тенденцій має внутрішню і зовнішню характеристику, тобто, залежність, товарицькість і «боротьба» можуть бути істинними, внутрішньо притаманними особистості, а можуть бути

зовнішніми, своєрідною «маскою», що приховує справжнє обличчя людини. Якщо число позитивних відповідей у кожній сполученій парі (залежність – незалежність, товарицькість – нетоварицькість, прийняття «боротьби» – уникнення «боротьби») наближається до максимуму, то йдеться про справжню перевагу тієї чи іншої стійкої тенденції, властивої особистості, яка дається взнаки не тільки в певній групі, а й поза її межами.

За підсумком співставлення результатів досліджуваних вікових груп та їх інтерпретації, можна констатувати, що юнаки і дівчата старшого шкільного віку, у порівнянні зі студентами, більш залежні, більш товарицькі, більш активні у міжособистісних стосунках. Тенденція до залежності у школярів проявляється як внутрішнє прагнення до прийняття групових стандартів і цінностей. У них яскраво виражена товарицькість, як правило, вони відчувають симпатію майже до усіх членів групи, прагнуть до активної участі у груповому житті, домагаючись більш високого статусу в системі міжособистісних стосунків. Про особистісну нестабільність досліджуваних школярів свідчить прояв у них часто протилежних якостей, суперечливості їх характеру і устремлінь. У одного й того ж досліджуваного прагнення бути визнаним і шанованим іншими поєднується з показною незалежністю, сором'язливістю – із розкутістю, сентиментальністю – із черствістю. Бажання бути такими ж, як усі та, водночас, намагатися виділитися, відзначитися за будь-яку ціну, закликає їх до боротьби з авторитетами, загальноприйнятими ідеалами і правилами. Студенти менш залежні, мають не дуже високу активність, більшість з них влаштовує варіант бути «сірою масою». Проте, деякі з них вирізняються високою активністю, бажанням бути лідером у групі. В учнів старших класів нижчий рівень самоповаги, у порівнянні зі студентами. Йдеться про ті аспекти самоствавлення, які емоційно й змістовно об'єднують віру в свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей бути самопослідовним і контролювати власне життя. Аналіз отриманих результатів показує, що у старшокласників розвинене внутрішньо-недиференційоване почуття «проти» самого себе. Школярі, як дівчата, так і юнаки, більш схильні звинувачувати себе, бачити в собі недоліки, в емоційних реакціях на себе у них присутні роздратування, презирство, глузування. Таким чином, отримані результати показують відмінності між досліджуваними зі школи та університету: учні старших класів мають внутрішньо недиференційоване почуття «проти» себе, на відміну від студентів. Крім того, учні-старшокласники більш залежні, більш товарицькі, більш активні в міжособистісних відносинах, аніж студенти.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Отже, на підставі аналізу теоретичних та емпіричних досліджень, можна стверджувати, що Я-концепція – це важлива психологічна категорія, яка тісно пов'язана із самосвідомістю особистості та займає центральне місце у психологічній регуляції діяльності та поведінки. Я-концепція є інтегративною сукупністю усіх уявлень людини про себе, що функціонує у нерозривній єдності когнітивної, емоційної та поведінкової складових.

Як стрижнева індивідуальна характеристика, Я-концепція є невід'ємним фактором формування особистості, що визначає специфіку її психічної активності та особливості вікового розвитку. У свою чергу, вікові особливості суттєво впливають на становлення самосвідомості людини. Тому перехід із однієї соціальної групи до іншої є важливим кроком до формування певного ставлення особистості до самої себе. Разом із тим, важливо враховувати, що процес становлення самосвідомості не має визначених часових меж, оскільки особистість постійно розвивається, у результаті чого перетворюється зміст та міра участі Я-концепції у регуляції діяльності та поведінки людини.

За результатами проведеного емпіричного дослідження, можна говорити про те, що Я-концепція учнів старшої школи та студентів університету має певні відмінності. Старшокласники починають розуміти, що через невеликий проміжок часу вони будуть повністю самостійними, і цей факт їх лякає. Себе вони часто сприймають як нерозумних людей, що не можуть контролювати ситуацію. Це пов'язано з екзаменами та зовнішнім незалежним оцінюванням. На противагу школярам,

студенти вищих навчальних закладів можуть чітко висловлювати свої думки та відстоювати власні позиції.

На завершення здійсненого теоретико-емпіричного дослідження, слід зазначити, що старший шкільний вік характеризується у цілому збалансованим розвитком структурних компонентів Я-концепції. Поступове зростання усвідомленого самоприйняття веде до того, що у юнацькому віці складаються відносно стійкі уявлення щодо себе, як цілісної особистості, відмінної від інших людей.

Список використаних джерел

1. Бернс Р. Что такое Я-концепция / Р.Бернс // Психология самосознания: Хрест. / Ред. Д.Я.Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 2003. – С.333-393
2. Дерябин А.А. Я-концепция и теория когнитивного диссонанса: обзор зарубежной литературы / А.А.Дерябин. – М., 1994. – 352 с.
3. Калюжна Є.М. Я-концепція як ресурс досягнення цілісності та зрілості особистості / Є.М.Калюжна // Психологія: Вісник ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2014. – С. 102-112.
4. Калюжна Є.М. Роль самооцінки у формуванні статусу особистості у групі / Є.М.Калюжна, О.С.Гвоздик // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України та Державного вищого навчального закладу “Запорізький національний університет” / За ред. С.Д.Максименко, Н.Ф.Шевченко, М.Г.Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – № 2 (8). – С. 102-108.
5. Kaluzhnaya E.N. Psychological mechanisms of formation self-concept of the personality / E.N.Kaluzhnaya // Стратегія розвитку професійної підготовки та естетичного виховання майбутніх акторів у третьому тисячолітті: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26-27 листопада 2015 р. – Запоріжжя, 2015. – С. 48-50.
6. Кон И.С. Психология старшеклассника / И.С.Кон. – М.: Прогресс, 1980. – 312 с.
7. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Б.Г.Мещеряков, В.Зинченко. – М.: Олмапресс, 2004. – 666 с.
8. Слободчиков И.М. Переживание одиночества в рамках формирования «Я-концепции» подросткового возраста / И.М.Слободчиков // Психологическая наука и образование. – М, 2005. – № 1.
9. Столин В.В. Самосознание личности / В.В.Столин, – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 284 с.

References

1. Berns R. Chto takoe Ya-kontseptsyia / R.Berns // Psykholohyia samosoznanyia: Khrest. / Red. D.Ia.Raihorodskiy. – Samara: Bakhrakh-M, 2003. – S.333-393
2. Deriabyu A.A. Ya-kontseptsyia y teoryia kohnytyvnoho dyssonansa: obzor zarubezhnoi lyteratury / A.A.Deriabyu. – M., 1994. – 352 s.
3. Kaliuzhna Ye.M. Ya-kontseptsyia yak resurs dosiahnennia tsilisnosti ta zrilosti osobystosti / Ye.M.Kaliuzhna // Psykholohyia: Visnyk KhNPU im. H.S.Skovorody. – Kharkiv: KhNPU, 2014. – S. 102-112.
4. Kaliuzhna Ye.M. Rol samootsinky u formuvanni statusu osobystosti u hrupi / Ye.M.Kaliuzhna, O.S.Hvozdyk // Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy ta Derzhavnoho vyshchoho navchalnoho zakladu “Zaporizkyi natsionalnyi universytet” / Za red. S.D.Maksymenko, N.F.Shevchenko, M.H.Tkalych. – Zaporizhzhia: ZNU, 2015. – № 2 (8). – S. 102-108.
5. Kaluzhnaya E.N. Psychological mechanisms of formation self-concept of the personality / E.N.Kaluzhnaya // Stratehiia rozvytku profesiinoi pidhotovky ta estetychnoho vykhovannia maibutnikh aktoriv u tretomu tysyacholitti: Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii 26-27 lystopada 2015 r. – Zaporizhzhia, 2015. – S. 48-50.
6. Kon Y.S. Psykholohyia starsheklassnyka / Y.S.Kon. – M.: Prohress, 1980. – 312 s.
7. Meshcheriakov B.H. Bolshoi psykholohycheskyi slovar / B.Meshcheriakov, V.Zynchenk
8. Slobodchikov Y.M. Perezhyvanye odynochestva v ramkakh formyrovanyia «Ia-kontseptsyyu» podrostkovoho vozrasta / Y.M.Slobodchikov // Psykholohycheskaia nauka y obrazovanye. – M, 2005. – № 1.
9. Stolyn V.V. Samosoznanye lychnosty / V.V.Stolyn, – M.: Yzd-vo MHU, 2004. – 284 s.